

joc mateix), pres del persa *šāh* 'rei, sobirà d'un reialme', dels quals ve el cast. *jaque* (abans *xaque*), amb el sentit de 'amença al rei' (sentit també usual en el romànic general *escac*); aqueixa alteració sembla ser deguda a una grafia *sciaccum o *schaccum* amb què s'intentaria representar el *š*-àrab, confosa aviat amb un altre mot *scachus* 'robatori, botí', llatinització del mot germànic *sklax* d'on ve el fr. ant. *eschiec*, id. □ 1.^a doc.: 1008, *schacos* en baix llatí català; *escachs*, 1045.

L'*InvLC* ja recull «*ipso meo schacos*» en un doc. rossellonès de 1008, i col·lecciona uns vint-i-cinc testimonis, rossellonesos la major part, en docs. en català o en b. llatí de Cat., des de llavors fins a 1500. És freqüent sobretot trobar-ho en deixes i donacions, com a nom de la col·lecció de peces, o bé d'aquesta junt amb el tauler: «*ipso escachs et tabulas de osso, qui ibidem sunt, remaneant ad fratrem meo Bernardum*» en un doc. de 1045 del *Cartulari* de Sant Cugat (II, 249); «*dimissit --- suos schacos cristalinos ---*», 1058 (*Liber Feud. M.* I, p. 523). En Lluï el tenim directament com a nom del joc, o indirectament, amb esment del tauler: «con siuràs al tauler dels *escachs* aquest nombre mit, e compara a la primera casa <'casella'> tota la benanansa d'aquest món; en la segona, mit ---» (*Doctr. Pu.*, Gili, p. 287); «hoý recomptar que un rey molt honrat e molt rich jugave als *scachs*, e un savi hom dix a aquell rey per què stava ocios e no feya tot lo bé que fer podia ---» (*Merav.*, *NCl.* I, 128); «*juguen los hunos a taules, los altres a escachs; los hunos se fan folls, los altres a <s>senats; los hunos parlen de guerra, los altres de amors*», JoMartorell (*Ag.* II, 230).

També el trobem, ja en el xv, com a nom del moviment amenaçador del rei, sobretot en la frase *aver escac per roc* (*roc* 'torre d'escacs') usada figuradament en el sentit d'amença molt perillosa o vital: «si'l gran senyor vol traydor ni'l abraça, / al pus leyal mans e peus embaraça / e'l fay tornar sovint de vert en groch: / quart-se lo rey d'aver *scach* per roch!», Arnau d'Erill (*BABL* xxix, 218.224); «*escac* pel roc / tens per la dona, / puy soriguer <'ocell banyut'> / te saben fer / e no'l conexas: / yo-t prec te-n dexes, / may pus no jugues / ---», JRoig (*Spill*, 9996). En realitat aquesta acc. la tenim ja documentada, en el nostre domini, des del S. XIII, com sigui que *scac mat* i *scaq et mat* ja figuren en el *Vocabulista* del nostre Ramon Martí en el S. XIII (pp. 127 i 570).

Com que el joc dels escacs fou portat a Occident des de la Índia, on ja es documenta a princ. S. VII —ací es creà el nom sànscrit *čatur-anga* d'on l'àr. *šitrāng* i d'aquest el cast. *ajedrez*— i va ser transmès pels perses, és natural que el nom més estès vingui del persa. En àrab *šāh* és freqüent com a nom del rei dels escacs en molts autors medievals des de c. 1100 almenys (Dozy, *Gloss.*, 352-3; *Suppl.* I, 441a); d'altra banda la locució '*awād aš-šāh*, amb què Almacarí (marroquí del S. XVII, però molt compenetrat d'expressions andaluses medievals) anomena les peces dels escacs, indica que el mot també s'hi va emprar com a

nom del joc mateix dels escacs.

El problema de la forma fonètica del mot es presenta menys difícil en castellà, on d'altra banda *jaque*, abans *xaque* [1283], només significa 'escac' en el sentit d'amença al rei o reina'. Allí el *š*-àrab fou reproduït normalment com a *x*- (=š-). Les dificultats fonètiques són allà de grau menor, car si bé la *ā* de l'àrab clàssic passa normalment a *e* en vulgar, la conservació pot ser deguda a una transmissió culta (o potser a una pronúncia persianitzant). Causa més escrúpol el fet que el *-b*, aspiració merament xiuxiuejada, hi hagi estat imitat com a *-k*: pot tractar-se també d'una pronúncia culta romànica que tractés d'imitar el so estranger exagerant-lo; però, per les raons que detallo en el *DCEC* (II, 1034a31-39), aquesta explicació no basta, i per tant és probable que entrés en joc la influència de la forma *escac* comuna a les altres llengües romàniques. La forma *escaque* s'usà, en efecte, en castellà antic mateix, uns cops com a nom de les peces [1283], altres per al joc (S. xv), altres per a l'escacat [c. 1600].

Amb aquest antecedent, podem ja passar al problema més complicat que presenta la forma nostra. Aquesta és antiga, tant com en català, en oc. ant. *escac*, fr. *échech* [*eschax*, *eschiec*, S. XII], i it. *scacco* [fi S. XIII, Dante, G. Villani, D. Compagni], i en baix llatí transpirinenc ja apareix sovint, almenys, des de mj. S. XI (Petrus Damianus, cardenal d'Òstia). No és probable que aquest nom s'hagi de separar de la denominació perso-àrabiga i castellana, però com que la inicial *sc-* seria inexplicable si partíssim només d'aquesta, sembla que hem d'admetre una transmissió pel baix llatí, i que, en aquests, es tractés d'una grafia *schachum*, o semblant, determinada en una manera o altra per la dificultat de representar els sons àrabs; gafia que després seria pronunciada d'altra faïso.

Notem, però, que no pot tractar-se de la grafia *sch* usada en certs tipus de «llatí modern», en forma més o menys sistemàtica, com a símbol del so *š*, car màximament es tracta ací d'una imitació de la grafia *sch* de l'alemany modern i de l'anglès mitjà; però el cas és que en aquests idiomes això es basa en un canvi de llur fonètica històrica, que no degué produir-s'hi (o consumir-s'hi) fins cap al S. XII (encara avui en neerlandès *sch* s'ha quedat a mig camí, com a *sch*): i ja hem vist que en baix llatí, en el nostre mot, trobem grafies com *sc(h)-* a Itàlia des de mj. S. XI, a Catalunya des del principi del segle.

No exclouem, tanmateix, la possibilitat que hi hagués intents anteriors, més o menys maldestres i aproximats, d'usar alguna grafia d'aquest tipus, potser partint del fet que en el Nord de França *ca-* es canvià en *ča* (ja sens dubte a l'època carolíngia), i en els mots en *ESCA-* el pas a *esča-*, degut a la combinació amb la *s*, pogué tenir realitzacions amb africació molt imperfecta. També podem suposar que es tractés primer d'una representació com *sciaccum a la manera italiana.

De tota manera, cal completar la versemblança d'aquesta explicació a base de malentès gràfic, admetent que hi hagué aviat una fusió amb un mot, quasi